

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ
ВИКЛАДАННЯ**

**БЛАГОДІЙНІСТЬ ТА БЛАГОДІЙНИКИ В УКРАЇНІ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконав: студент 4 курсу 13-431 групи
Спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Освітньо-професійної програми
«014 Середня освіта (Історія)»
Клименко Олександр Олександрович
Керівник: к.і.н., доцент Павленко В. Я.
Рецензент: к.і.н., ст. викладач Сидорович Є. С.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Причини та передумови становлення громадської благодійності в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття.....	7
РОЗДІЛ 2. Доброчинна діяльність підприємців України у ІІ половині ХІХ – на початку ХХ століття.....	16
РОЗДІЛ 3. Благодійні товариства в Україні у ІІ половині ХІХ – на початку ХХ століття.....	23
РОЗДІЛ 4. Видатні меценати та їх діяльність в Україні у ІІ половині ХІХ – на початку ХХ століття.....	31
ВИСНОВКИ.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	42

ВСТУП

Актуальність. У сучасних реаліях суспільно-економічного та політичного поступу України значна частина населення перебуває в нужденному стані і надзвичайно актуально постають питання вдосконалення системи соціального захисту малозабезпечених прошарків населення, особливого значення набуває вивчення і переосмислення відомого історичного досвіду, що був накопичений в цій галузі. Традиції українського благодійництва мають багату та тривалу історію становлення та інституалізації. Заможні особи здавна допомагали тим, хто перебував у скрутному становищі, постійно виділяли кошти на проекти соціальної підтримки нужденних прошарків населення – це було нормою тодішнього життя. Благодійність була знаковим явищем у житті дореволюційної України. Але благодійність та меценатство в українській історичній науці вивчено ще не достатньо через табу на ряд тем за радянських часів. У незалежній Україні відновилося дослідження історії вітчизняної благодійності, активність дослідників у цій галузі свідчить про необхідність більш ґрунтовного вивчення проблеми.

Актуальність даної проблематики також має прикладний характер, адже дослідження розвитку української благодійності у дореволюційний період розкривають процес організаційного становлення благодійних товариств, початковий етап їх діяльності, форми та методи роботи, джерела фінансування, та ін. сучасна соціальна сфера потребує якісних перетворень та розширення можливостей соціального захисту, саме історичний досвід демонструє багатство варіантів реформування та поступу благодійності.

Мета дослідження – охарактеризувати стан благодійності та діяльність благодійників в Україні у XIX – на початку XX століття.

Завдання дослідження:

1. виявити причини та передумови становлення громадської благодійності в Україні у XIX – на початку XX століття;
2. дослідити добродійну діяльність підприємців України у II половині XIX – на початку XX століття;
3. охарактеризувати діяльність благодійних товариств в Україні у II половині XIX – на початку XX століття;
4. проаналізувати діяльність видатних меценатів в Україні у II половині XIX – на початку XX століття.

Об'єктом дослідження є благодійна діяльність в Україні.

Предметом дослідження є благодійність та благодійники в Україні у XIX – на початку XX століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XIX – початку XX століть. Нижня межа обумовлена активізацією благодійної діяльності в Україні і появою благодійних товариств та організацій. Верхня межа – 1917 рік, пояснюється початком революційних подій та відповідним завершенням попереднього етапу у розвитку благодійності.

Територіальні межі дослідження – територія Наддніпрянської України у її кордонах XIX – початку XX століття.

Історіографія та стан дослідження проблеми. У Російській імперії проблема добродійності почала досліджуватися з середини 50-х рр. XIX ст., коли в країні розгорнулася публічна дискусія із багатьох її аспектів. Особливо поглиблене теоретичне осмислення цього явища проглядалося з кінця XIX ст. На 1917 р. масив літератури з цієї тематики налічувала десятки тисяч спеціальних книг, брошур, статей у періодиці. Найбільш відомі з них – праці Є.Д.Максимова, П.І.Георгієвського, В.Ф.Дерюжинського, С.К.Гогеля, М.М.Дмитрієва та ін. [40, с. 5].

Після 1917 р. добродійність було визнано явищем класового (перш за все буржуазного) суспільства. Тому ця проблема за радянських часів зовсім не досліджувалася.

Лише після розпаду СРСР відновилися дослідження історії благодійності як позитивного фактору процесу модернізації суспільства. У наш час історія вітчизняної благодійності на стадії наукової розробки. Зокрема С.І. Поляруш [33], Ф.Я. Ступак [39; 40], Ю.І. Гузенко [13; 14], О.М. Донік [17; 18], Г.В. Степаненко [38] розглядали становлення й функціонування мережі інституцій громадської, церковної, земської благодійності, приказів державної опіки в Україні переважно на регіональному рівні у ХІХ – на початку ХХ ст. та в роки Першої світової війни.

Багато дослідників зверталися до персональної історії – діяльності окремих відомих доброчинців, серед яких насамперед слід назвати родини цукрозаводчиків Терещенків, Харитоненків, катеринославського громадського діяча й підприємця О.М.Поля, одеського купця й промисловця Г.Г.Маразли та ін. [6; 8; 18; 19; 27; 29; 44]. Деяких аспектів благодійної діяльності підприємців, зокрема в галузі освіти й соціальної політики стосовно робітників, торкнулася Т.І.Лазанська [24; 25].

Джерельна база дослідження. Державна політика щодо благодійництва відображена у законодавчих і нормативних актах відповідних органів центральної та місцевої влади та звітах добродійних товариств про її здійснення. Законодавство Російської імперії представлене низкою нормативно-правових актів, які регулювали різні аспекти соціальної опіки, зокрема й джерела її фінансування, діяльність приказів громадської опіки, а також різноманітних благодійних закладів та установ: сирітських і виховних будинків, притулків, лікарень, богаділень, робітних будинків та благодійних товариств і попечительств. Всі вони були акумульовані у Статуті про громадську опіку, розміщеному у тринадцятому томі Зведення законів Російської імперії [2].

Одним із надзвичайно інформативних джерел є автобіографічні роботи Є.Чикаленка [3; 4; 5], у яких автор серед інших подій описував

свою благодійну діяльність на користь українських організацій, видавництв, та ін. Мемуари Х.Алчевської також проливають світло на її благодійну діяльність на освітній ниві [1].

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є принципи історизму та об'єктивності в підході до висвітлення явищ минулого. При розв'язанні дослідницьких завдань використано загальнонаукові та конкретно-історичні методи. Серед перших – індукції й дедукції, які застосовувалися для аналізу фактів та їх систематизації. З-поміж спеціальних історичних використано хронологічний, проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний. При розкритті особливостей діяльності видатних українських меценатів використано біографічний метод.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали зібрані та систематизовані у роботі дають можливість подальшого дослідження історії благодійництва та меценатства в Україні як соціокультурного явища. Крім того, фактичний матеріал роботи може бути використаний при підготовці до уроків у закладах середньої освіти з відповідної тематики.

Структура роботи: робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЛАГОДІЙНОСТІ В УКРАЇНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Наприкінці XVIII ст. в Україні відбувся плавний процес трансформації благодійності з церковно-громадської на державно-громадську. Держава врешті публічно усвідомила свою соціальну відповідальність, тому під її егідою організовувались форми утримування окремих соціально незахищених груп людей, зміцнилися традиції громадської доброчинності, але за умови, що це не суперечило державній політиці. Джерелами фінансування таких соціальних програм були: державні виплати, церковні пожертви, кошти, зібрані різного типу громадськими організаціями або приватними особами.

У кінці XVIII – на початку ХІХ століття виникають перші державно-громадські інститути: у 1775 р. – Прикази громадської опіки, у 1797 р. – Відомство установ імператриці Марії та у 1816 р. – Імператорське людинолюбне товариство. Їх утворення та діяльність мала на меті крім усього іншого створити враження серед громадськості про ефективну співпрацю державних та громадських інституцій [33, с. 61].

Велика кількість філантропічних організацій була заснована у Наддніпрянській Україні в найбільших містах у 30-х – 40-х рр. ХІХ ст. Серед них: “Київське товариство допомоги бідним”, “Одеське жіноче благодійне товариство”, “Харківське благодійне товариство”, “Миколаївське благодійне товариство” та ін. Їх очолювали дружини генерал-губернаторів або інших місцевих посадовців (членкинями спілок були переважно жінки, тому їх називали “дамськими”) [20, с. 19]. Загалом благодійність була однією з найкращих можливостей

самовираження для жіноцтва у XIX – на початку XX століття, ця діяльність давала змогу проявити громадську ініціативу, продемонструвати креативність та активність, це була одна з небагатьох сфер діяльності, де жінки могли проявити себе у повній мірі і не бути засудженими суспільною думкою.

Масове заснування добровільних товариств відображало процес еволюції суспільної свідомості, зародження незалежної громадської думки, невпинний потяг до окремішньої активної діяльності, що стало можливим у ході соціально-економічних змін, викликаних реформами 1860-х – 1870-х рр. Розпочався інтенсивний процес урбанізації, наслідком якого стало постійне зростання чисельності збільшення населення у містах, переважно за рахунок колишніх селян. Це явище не було однозначно позитивним – одним із його наслідків стала також глибока соціальна поляризація населення, частина якого не мала змоги пристосуватися до умов ринкової економіки. Серйозною соціальною, економічною й психологічною проблемою стала поява прошарку знедолених і безробітних. Вирішити цю проблему можна було лише акумулювавши та об'єднавши зусилля на державному, муніципальному, земському та індивідуальному рівнях [23, с. 46]. Саме добротність як масове суспільне явище могла стати і ставала важливим засобом зменшення соціальної напруги та матеріальної підтримки нужденних категорій населення.

Але добротність діяльність благодійників цього періоду не обмежувалась нагальними соціальними негараздами. Рівень суспільної свідомості зріс настільки, що стало зрозумілим, задля покращення соціально-економічного розвитку всієї держави, необхідно підвищити загальноосвітній рівень населення, створити мережу навчальних закладів з підготовки фахівців необхідних професій, опікуватися потребами незаможної учнівської та студентської молоді, заснувати установи охорони здоров'я для забезпечення медичним

обслуговуванням усіх прошарків суспільства, підтримувати культурно-мистецькі заклади та талановитих митців. Чи не провідним джерелом фінансування цих галузей суспільного життя були добровільні пожертви.

Розвиток капіталізму з притаманними йому соціально-економічними суперечностями та новими об'єктивними потребами обумовив розширення завдань і зростання ролі благодійності, яка стала відносно доступним видом громадської діяльності. За цих умов у державної влади не спостерігалось продуманої та послідовної політики щодо визнання місця та ролі громадських ініціатив у подоланні нагальних проблем суспільства, уряд робив лише незначні кроки до послаблення бюрократичних перешкод під час заснування добродійних організацій, визнавши тим самим нові соціальні пріоритети й форми благодійної діяльності, надав деякі пільги й переваги тим, хто займався добродійністю, оскільки така активність полегшувала тягар державних витрат на допомогу бідним.

У 60-х – 70-х рр. XIX ст. оформились наступні організовані форми добродійності: спеціальні попечительства, комітети, товариства, фонди, заклади та установи. Вони стали основними формами добродійної діяльності на період наступних кількох десятиліть [33, с. 82]. Усі вони давали змогу збіднілим прошаркам населення не лишень отримати матеріальну допомогу, а й долучитися до більш-менш повноцінного життя, що яскраво свідчило про народження якісно нового етапу у розвитку суспільства. У цей же період суттєво переорієнтовується вектор добродійності як напрямок громадської діяльності. Опіка людей похилого віку, дітей, інвалідів, скалічених та відставних вояків відійшла на другий план. Замість цього, першочерговими завданнями стали – сприяння освіті, охороні здоров'я та різностороння допомога міській бідності, що знову таки давало можливість нівелювати соціальні

контрасти, покращити якість міської гігієни, освіченості простого населення.

У 1880-х рр. спостерігається незначний спад добродійності, який можна пояснити суспільним незадоволенням результатами пореформеного поступу та поміркованою урядовою політикою після вбивства імператора Олександра II. Але це явище було тимчасовим, про що свідчить високий рівень активності громадськості у цій сфері у подальші роки [35, с. 189; 38, с. 133]. Офіційна влада прагнула координувати та контролювати сферу благочинності та роботу громадськості, тому змушена була у кінці XIX ст. ініціювати організаційні та законодавчі заходи проти зубожіння населення. Прикладами таких заходів можна вважати наступні: у червні 1897 р. міністерство внутрішніх справ затвердило нормативний статут для товариств допомоги бідним, який регламентував діяльність тих спілок, які провадили загальну благодійну роботу; затвердження “Тимчасових правил про товариства та союзи” (березень 1906 р.), які проголошували створення губернських у справах про товариства присутствія. Ці органи займалися відкриттям, реєстрацією, заборонаю та закриттям таких організацій, очолював їх як правило голова місцевої адміністрації [34, с. 11].

Отже, суттєві суспільні зміни, які стали результатом реформ 60-х – 70-х рр. XIX ст., принципово розширили соціальну базу добродійності на українських землях. Це змінило масштаби, форми та напрями благодійної діяльності в українському суспільстві. Із особливої ознаки представників вищих прошарків суспільства вона перетворилася на норму повсякденності широких кіл громадськості – купців, промисловців, інтелігенції, чиновників, працівників земських і міських органів самоврядування, міщан та навіть селян [23, с. 94].

На початку XX ст. в Україні починає формуватися система соціального захисту, що поєднувала державні, церковні, станові, земські,

міські, різних громадських товариств і окремих осіб благодійні заклади. Як не дивно, але громадські товариства та індивідуальні благодійники у цей час виконували левову частку завдань соціальної підтримки населення у цілому. Одним із результатів такого розподілу навантаження можна вважати те, що основна частина благодійників, що працювали у громадських, земських і міських товариствах та закладах, з часом все більше сприймали свою діяльність як опозиційну до влади, адже спостерігався явний дисонанс між результатами їх зусиль та невпинним зростанням соціальних груп, які потребували різнопланової підтримки.

Найбільше це було характерним для підприємців, які, виходячи зі своїх практичних навичок, прекрасно володіли методами ефективного використання та розподілу добродійних фінансів. Власне ділові кола і були тим соціальним прошарком, який постійно поповнював матеріальну базу для зростання благодійності, адже вони акумулювали у своїх руках значні капітали [24, с. 114]. У більшості своїй добродійні організації залучали до своєї діяльності ліберальну інтелігенцію та соціально орієнтованих підприємців, через те були найбільш доступним видом громадської діяльності. Благодійні акції за їх участю могли проходити як на релігійно-моральних, так і на прагматичних засадах. Безпосередньо у купців релігійний фактор відігравав не останню роль у мотивації до добродійності, адже багатство здавна ототожнювалося у суспільній думці з відповідальністю як морально-етичною категорією. Серед купців побутувала думка, що Бог за багатство зажадає відповіді. Відповідно філантропська діяльність розумілася як важлива місія або обов'язок перед Богом та людьми. Такі погляди нерідко виховували цілі покоління благодійників, адже допомога нужденним ставала родинною традицією.

Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були також засобом досягнення офіційного та суспільного визнання,

підвищення авторитету власного імені та іміджу родини. Найбільш заможні підприємці окремо жертвували великі суми грошей на заснування відповідного закладу з метою створити рекламу своїм діям. Досить часто участь у добродійній діяльності набувала однієї з форм задоволення пихи та амбіційності ділової людини.

Також приємним стимулом для багатьох було те, що держава нерідко високо відзначала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, підсилюючи та стимулюючи цю діяльність відповідними атрибутами. Завжди бажаними формами державного заохочення були звання, чини, посади, ордени [30, с. 104]. Передусім для влади це було вигідно, адже звільняло значну частину державного бюджету, хоча на благодійність грошей і так виділялось обмаль, та вирішувало значне коло соціальних проблем, які по суті були вибухонебезпечними.

На кінець XIX ст. стає зрозумілим інноваційний характер громадської благодійності, яка однозначно випереджала соціальні стандарти держави, а нерідко й випереджала зміни у свідомості суспільства, відповідно це явище мало не лише величезне прикладне значення, а й набувало рис стимулятора соціального прогресу, заохочуючи широку громадськість до якісних глибинних перетворень, а не лише до поверхових показових дій [40, с. 12]. Прикладами такого прогресивного мислення можна назвати будівництво дешевого міського житла, відкриття закладів по догляду за дітьми під час перебування батьків на роботі, заснування землеробських трудових колоній та ремісничих притулків (перевиховання й реабілітація малолітніх правопорушників), просвітницьких установ та інших соціальних інститутів, без яких важко уявити сучасний соціум. Ці заклади з'явилися саме у цей час і були результатом багаторічної праці креативних та ініціативних благодійників.

На межі XIX – XX ст. в українському суспільстві почала відчуватися гостра необхідність у високоосвічених громадянах, у забезпеченні пореформеного виробництва фахівцями та грамотними робітниками. Офіційна влада не дуже опікувалася цією сферою, тому естафету у цій галузі перейняли добродійники та поставили освітню галузь на одне з пріоритетних місць у своїй діяльності [36, с. 18]. Громадська ініціатива й благодійні капітали сприяли розвиткові всіх ланок системи освіти – від заснування громадських організацій та установ, які займалися поширенням освіти серед незаможного населення, до створення професійних навчальних закладів усіх рівнів. Надзвичайно зацікавленими тут, окрім інтелігенції, виявились саме підприємці, адже їх статки та розвиток галузей виробництва напряду залежали від наявності кваліфікованих робітників, тому вони природно сприяли передусім розвиткові професійно-технічної та комерційної освіти. Саме благодійники змогли значно компенсувати незначне за обсягом державне фінансування цієї принципової для прогресу суспільства галузі, не дивлячись на те, що їх зусиль також було надто мало та вони не могли фізично вирішити усіх освітніх проблем на українських землях.

Наприкінці XIX ст. розпочалася активна благодійна підтримка також культурної галузі. До цього процесу долучилися не лише представники дворянства, як це було раніше, а й більш широкі суспільні кола. Такій діяльності більше пасує термін “меценатство”, коли громадська ініціатива та приватні кошти сприяють розвиткові культури та мистецтва, стимулюють творчу активність митців. Цей період сучасники часто іменували «медієвським» періодом в історії культури Російської імперії та українських земель у її складі за небувалий розмах меценатської діяльності [12, с. 67]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. родини Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Ханенків займалися меценатством та колекціонуванням, чим насправді зуміли зберегти для

прийдешніх поколінь численні надбання української, російської й зарубіжної культури, створили власні музеї, галереї й бібліотеки, що вже за їхнього життя або по смерті стали загальносуспільним надбанням, підтримували матеріально художників, літераторів, музикантів. Одним з таких центрів був київський Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, який і на сьогоднішній день залишається найкращим вітчизняним зібранням творів зарубіжного мистецтва, такими ж вагомими були Національний художній музей України, Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького, Київська рисувальна школа [41, с. 11].

Період Першої світової війни став складним випробуванням і для сфери благодійності, адже у воєнні роки виникає ряд нових та невідкладних завдань, що потребує максимально згуртованої та зкоординованої роботи задля оптимального результату. Саме тому у 1914 р. активізація благодійної діяльності в Україні досягла безпрецедентного рівня, швидко та чітко була організована відповідна мережа установ різного типу [17, с. 155]. Офіційна влада у цей час була повністю зосереджена на військових потребах, тому саме громадськість взяла у свої руки вирішення нагальних соціальних проблем.

Уже до кінця 1914 р. була створена низка філантропічних об'єднань, товариств, комітетів, попечительств для допомоги хворим, пораненим та скаліченим фронтовикам, їхнім родинам, дітям-сиротам, іншим категоріям цивільного населення, які фінансувалися як державою, церквою, так і громадськістю. На громадські кошти засновувалися лазарети, притулки, облаштовувалися санітарні поїзди, виготовлялися ліки й медично-санітарне обладнання, жертвувалися гроші, одяг, продукти харчування тощо. Величезна кількість людей, передусім молодь, на волонтерських засадах працювали у різних лікувальних та благодійних закладах [40, с. 16]. Із літа 1915 р. діяльність громадських

доброчинних організацій була спрямована на допомогу біженцям та жителям прифронтових територій.

Таким чином, соціально-економічні перетворення останньої третини XIX ст. справили значний вплив також на суспільну думку, зародили нове бачення суспільства як єдиного цілісного організму, де кожен громадянин не може ігнорувати та лишатись осторонь гострих соціальних проблем та нужди знедолених. Ці ідеї та процеси надали своєрідного імпульсу та активізували благодійність в Україні. Відтепер кожен міг долучитися до цієї діяльності, допомогти якщо не матеріально, то працею, ідеями, креативом, проявити організаторський талант та вміння бачити перспективу.

РОЗДІЛ 2

ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ У II ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Модернізація економіки в другій половині ХІХ ст. потребувала відповідних змін суспільного та громадського життя, на чому розумілися більш далекоглядні, енергійні та підприємливі промисловці і купці. Бездержавна українська нація в пореформеній Російській імперії потребувала всебічної підтримки всіх суспільних прошарків і насамперед буржуазного, що мав економічні можливості для розбудови національної освіти, науки, преси, книговидання, мистецтва.

Капітали українських промисловців за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначні, розпорошені у різних галузях промисловості. Своєю участю в господарській діяльності та в багатьох сферах суспільного життя серед нечисленної групи вітчизняних підприємців виділялося лише кілька визначних родин цукрових магнатів – Самиренки, Терещенки, Харитоненки, промисловець у гірничій і металургійній справі О.К. Алчевський [6, с. 35; 8; 18, с. 67]. За словами Райнера Ліндера: «Це вони на кінець ХІХ ст. хоч і не були чисельно найбільшою групою в українських губерніях, однак за розміром капіталів, набутих у результаті економічної діяльності, розмірами підприємств, кількістю працівників і благодійною діяльністю ні в чому не поступалися російським, єврейським і західноєвропейським діловим партнерам» [24, с. 115].

Одним із джерел поповнення у ХІХ ст. підприємницького прошарку були нащадки української шляхти. Вони стимулювали розвиток торгівлі, перевезень і промислового виробництва, закладеного ще в період Гетьманщини. Виступаючи організаторами й творцями економічного життя, кращі представники молоді буржуазії чітко

вбачали тісний зв'язок між власним багатством та соціальним добробутом, відігравали все більшу роль в органах місцевого самоврядування. Характеризуючи роботу підприємців-меценатів, які володіли чималими капіталами, можна відзначити той факт, що безпосередньо ліберально налаштовані промисловці та купці прагнули не лише рухати економічний розвиток, а й активно реформувати суспільне життя шляхом роботи на виборних посадах у міських, земських і професійних установах як почесні члени благодійних спілок, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, заснування філантропічних, лікувальних та освітніх закладів.

Головними проявами такого меценатства також були традиційні форми художнього меценатства: замовлення на роботи митцям (не лише у портретному, а й у побутовому жанрі), відшкодування закордонних творчих поїздок художників, придбання витворів мистецтва на виставках, широкий спектр колекціонерських інтересів (від археологічних збірок до картин передвижників). Особливо значущу роль у становленні й розвитку інституту меценатства на Україні мало так зване «садибне меценатство», яке набувало форм відпочивально-рекреаційного комплексу. Наприклад, культурно-мистецький осередок Качанівка родини Тарновських, М. Костомаров називав: «вирієм, куди зліталось різне українське вчене, художнє та письменне птаство» [29, с. 369].

«Українське питання» постало в центрі суспільного життя на українських землях на початку ХХ ст. Саме у цей період Є. Чикаленко клопотався перед владою про видання в Києві малоросійською мовою щомісячного політико-економічного і літературно-наукового журналу «Нове життя» і щоденної газети «Громадська думка» («Рада») [3, с. 105]. Фінансування цих видань здійснювалося його зусиллями та за рахунок М. Аркаса, В. Леонтовича, В. Симиренка [40, с. 11]. Наскільки широко простягалися інтереси Є. Чикаленка, настільки він мав активну життєву

позицію, сильний і бадьорий дух, про що свідчить його листування з М.М. Коцюбинським, І.Ю. Рєпіним, Д.Я. Яворницьким та іншими діячами культури й національно-визвольного руху. Перебуваючи під наглядом поліції, він не мав змоги виявляти громадську активність, тому впливав на селян власним прикладом (зокрема і мовною поведінкою своєї родини, всі члени якої розмовляли українською). Коли померла восьмирічна донька, він вирішив, що найкраще «вшанувати її пам'ять чимось корисним для громадянства» [3, с. 145], і заснував премію «За найкраще написану історію України в одному томі, призначену для середнього читача приблизно з освітою народнього учителя» [3, с. 146]. А згодом виділив 25 тис. крб. на будівництво у Львові Академічного дому – гуртожитку для студентів із Наддніпрянщини. «Розмова про сільське хазяйство» Євгена Чекаленка вийшла в Одесі 1897 року. Довелось аж п'ять років добиватись видання брошури у формі розмови із селянином про ефективні методи агрономії, що написана українською мовою. (Лише після дозволу самого міністра внутрішніх справ Росії.) [23, с. 72]. Відомий афоризм Є. Чикаленка, що став його внутрішнім імперативом: «Любити Україну треба не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені» [3, с. 85].

«Велика мета», яка з'явилася у Є. Чикаленка, повністю полонила його думки та на її виконання він поклав чимало сил. У 1899 році він купує маєток у с. Кононівка (тодішня Полтавщина), а сам переїхав до Києва. Для Миколи Лисенка, Сергія Єфремова, Михайла Старицького, Володимира Винниченка маєток Є. Чикаленка став «місцем зустрічей однодумців, довірливих розмов, відпочинку, творчості» [3, с. 86]. Саме тут кілька разів гостював Михайло Коцюбинський, який 1908 року присвятив «кононівським полям» свій маленький прозовий шедевр «Intermezzo» [37, с. 59]. Тут ставилися домашні вистави, що збирали велику глядацьку аудиторію.

Г.Г. Маразлі спонсорував наукову роботу і видання книжок. Наприклад, у середині 1880-х рр. до нього звернувся відомий історик А.О. Скальковський по допомогу у третьому виданні його відомої праці, присвяченої історії Запорозької Січі в останній період її існування. Це дослідження історика було відзначено почесним відгуком Петербурзької Академії наук. Завдяки фінансовій підтримці Маразлі чергове видання книги було здійснено в 1885 – 1886 рр. У передмові до неї А.О. Скальковський зазначив: «Теперішнє видання моєї книги завдячує освіченій і дружній до мене увазі одного з членів Одеського товариства історії і старожитностей Г.Г. Маразлі, пристрасному любителю вітчизняного опису побуту, котрий надав мені всю необхідну фінансову допомогу для виправлення, доповнення і видання історії останнього коша «Славного войска Запорожского Низового» [41, с. 10].

За підтримки Василя Смиренка були втілені у життя багато національно-культурних проєктів 1870 – 1910-х років. Він підтримував газети «Рада», «Громадська Думка», «Літературно-науковий вісник» протягом тривалого часу. Показово, що навіть продукція його підприємств сприяла популяризації українського національного товару: перший мармелад у Російській імперії було зроблено на цукроварні Смиренка в Сидорівці. Налагоджено виробництво пастили «Українська», яку успішно експортували за кордон [10, с. 135].

Як справжній фанат українського театру Василь Смиренко особисто сприяв організації аматорського колективу на Сидорівському цукровому заводі, який в тодішній Україні був одним із найкращих. Керував ним відомий громадівець Й. Руденко. До трупи, крім місцевої молоді і робітництва, входили також: М. П. Старицький, М. К. Заньковецька, Г. П. Борисоглібська. Дмитро Антонович у книзі «Історія українського театру» високо оцінив досягнення Сидорівського театру [35, с. 190]. Фінансування «Киевской старины» сягнуло 35 тисяч карбованців (25 років). За його кошти вийшла низка українських

книжок, серед яких кілька видань «Кобзаря» Тараса Шевченка. В. Смиренко допомагав також окремим письменникам, зокрема М. Коцюбинському, Б. Грінченку, І. Шрагові. Із листування М. Коцюбинського з дружиною дізнаємося про те, що «Товариством допомоги українській науці» письменнику було призначено літературну стипендію, яку спонсорували В. Ф. Смиренко та Є. Чикаленко. Євген Харлампійович зазначав: «Якби не В. Ф. Смиренко, то й Коцюбинському ми не могли б давати більше 500 рублів на рік» [4, с. 206]. Крім того, коли письменник проходив лікування, Василь Федорович постійно відвідував його та підтримував коштами.

Також він виступив спонсором видання праці О. Кістяківського «Права, по котрым судится малороссийский народ», підтримував П. Чубинського [41, с. 12]. Розуміючи, що головне – культурні підвалини нації, Смиренко вніс 100 тис. крб. для купівлі будинку і заснування Наукового товариства імені Т.Шевченка. Усе своє добро (а маєтності Смиренка оцінювалися приблизно в 10 млн крб.) він заповів на українські культурні цілі, зокрема й будинок на Трьохсвятительській, де після смерті дружини Смиренка мало розміститися Українське наукове товариство. Після смерті Василь Смиренко залишив «Товариству для підмоги українській літературі та науці» 300 000 карбованців. Мемуаристи часто згадують слова Василя Смиренка: «Кожен мусить робити те, до чого вдатний. А нащо б я силувався так заробляти? Якби для України не були потрібні гроші, я б стільки не працював» [35, с. 191].

Відомий український підприємець М.Терещенко влітку 1901 р. замовив у відомого українського художника М. Мазаракі 34 портрети гетьманів, полковників та інших малоросійських діячів [25, с. 168]. Повідомлення про це в газеті «Киевлянин» справило значний громадський резонанс. Також важливою суспільною подією було

спонсорування Олександром Терещенком, сином Миколи Артемійовича спорудження пам'ятника Шевченку в Києві у 1909 р.

Зробив значне пожертвування П.І. Харитоненко на спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві. Відомий російський скульптор С.Т. Коненков так писав про цей монумент: «Весною 1913 р. я вперше побачив мікешинського «Богдана» на Софійській площі в Києві. Споруджений у 1888 р. на народні кошти, пам'ятник ніби сам по собі виріс на стародавній площі, і важко уявити, як могла обійтися Софійська площа без цього прекрасного пам'ятника» [18, с. 129].

У мемуарах Х.Д. Алчевської «Передуманное и пережитое» записано: «Час українського руху 60-х років співпав з захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди» [1, с. 45]. На початковому етапі, до 1870 р. жіноча недільна школа базувалася вдома у Алчевської та функціонувала напівлегально. Згодом школу вдалося розмістити у приміщенні початкового училища. У ній здобували освіту 250 учениць, а вік деяких з них досягав 40 років. Лише у 1896 р. у Мироносицькому провулку за фінансового сприяння Х.Алчевської збудували спеціалізовану двоповерхову будівлю для недільної школи. Тут розмістилися чимала бібліотека, набір навчальних посібників, у розробці і підборі яких брали участь відомі вчені Д.І. Багалій, В.Я. Данилевський та ін. [1, с. 80 – 81]. Х.Д. Алчевська особисто працювала у школі та викладала українську мову і літературу, активізувала інтерес до творів Т.Г. Шевченка, брала участь у підготовці тритомного видання «Що читати народу», яке вийшло у Санкт-Петербурзі у 1888 – 1906 рр.

Велику роль у справі освіти народу відіграла «Книга дорослих», яка була створена колективом недільних шкіл під керівництвом Х.Д. Алчевської (вперше книга вийшла друком у 1899 р.) [27, с. 125]. У її салоні часто збиралися визначні діячі науки і мистецтва, серед яких були Г. Хоткевич, О. Олесь, П. Куліш, Т. Рильський, М. Вороний та ін. У

харківській садибі Алчевських 1899 р. був установлений перший в Україні і другий у світі пам'ятник Т.Г. Шевченку [36, с. 9].

Таким чином, зусиллями українських підприємців-патріотів у II половині XIX – на початку XX століття українська благодійна діяльність вийшла на якісно новий рівень. Основними галузями, які підтримувались меценатами, були освіта, мистецтво, театр, книгодрукування, різні галузі науки та ін. багато творів українських письменників, науковців та митців цього періоду побачили світ саме завдяки підтримці українських підприємців-меценатів.

РОЗДІЛ 3

БЛАГОДІЙНІ ТОВАРИСТВА В УКРАЇНІ

У II ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У період до ХІХ ст. благодійність як особлива сфера діяльності, спрямована на соціальну підтримку нужденних мала виражений особистісний характер. Передусім це поняття асоціювалось з християнським вченням про обов'язок вірян чинити добрі діла відносно ближніх. У першу чергу це мало відношення до скалічених, немічних, сиріт, вдів. Відповідно провідною формою такої допомоги була милостиня. Після входження українських земель до Російської імперії навіть така благодійність повсякчас стримувалася державною владою. У результаті протягом усього ХVІІІ ст. у Європейській частині Російської імперії було засновано лише 4 благодійних товариства [23, с. 31].

Картина кардинально змінилася у другій половині ХІХ ст. Так, якщо взяти благодійні товариства Російської імперії на початок ХХ ст., то лише 5% з них було засновано до 1861 р., решта 95% – у проміжку 1861 – 1899 рр. В українських губерніях на 100 000 населення таких організацій припадало: у Київській, Таврійській, Херсонській – по 12, Полтавській – 10, Катеринославській – 10, Волинській, Харківській, Подільській – по 5. [31, с. 21 – 24].

Сучасний дослідник проблеми розвитку благодійності в Україні у кінці ХVІІІ – початку ХХ ст. Ф. Ступак, враховуючи форми опіки та групи населення, що його потребували, благодійні товариства об'єднує у групи: «об'єднання загального типу, що подавали допомогу всім тим, хто її потребував; добродійні об'єднання допомоги учням і студентам; товариства взаємодопомоги, що об'єднували своїх членів за професійною ознакою; добродійні громади, що об'єднували своїх членів за національною ознакою; філантропічні спілки, що надавали допомогу

за віросповідною ознакою; медичні об'єднання: “Червоний Хрест”, “Попечительство про сліпих”, “Попечительство про народну тверезість” та ін.» [39, с. 42 – 43].

В. Молчанов поділяє види громадських, приватних та відомчих товариств опіки за ознаками: «1) професійною, 2) національною, 3) релігійною, 4) територіальною, 5) територіально-релігійною, 6) конкретною групою надання допомоги (звільнені з ув'язнень, жінки, учні, студенти)» [26, с. 136 – 144].

Сербалюк Ю.В. пропонує розглядати типологію добродійних організацій через «призму їх походження та підпорядкування, а саме:

1) організації, які безпосередньо представляли державну благодійність або виникали з подачі владних структур і ними опікувались;

2) організації, які виникли в результаті соціальної філантропічної ініціативи населення;

3) організації релігійного спрямування» [33, с. 15].

У другій половині XIX ст. офіційна влада розпочала активну законотворчу роботу, результатом якої стала нормативно-правова база утворення та діяльності благодійних товариств. До 1862 р. вони могли створюватись лише після офіційного дозволу на найвищому (імператорському) рівні. Відповідно більшість благодійних товариств та створених ними закладів перебували у безпосередньому підпорядкуванні міністерству внутрішніх справ та мали звітувати також губернаторам, через яких подавати у міністерство деталізовані звіти про свої дії на предмет благодійності, про капітали, доходи, витрати, майно тощо. У 1862 р. благодійні установи та філантропічні організації здобули право самостійно затверджувати статuti, тому з цього часу помітно активнішою стала робота у галузі благодійності. Активність зростання чисельності благодійних товариств з 1861 по 1880 роки становила 350 %, а благодійних закладів – більш як 75 % [26, с. 136].

16 червня 1897 р. було затверджено «Нормативний статут товариств допомоги бідним». Цей документ передавав повноваження стосовно заснування благодійних товариств губернаторам і це стало насправді позитивним зрушенням у політиці держави. Результат не забарився: з цього часу починається інтенсивний процес організаційного утворення та діяльності великої кількості товариств, спілок, організацій. З 1891 р. по 1896 р. було відкрито 825 благодійних товариств і 999 благодійних заклади, за наступні 5 років, з 1896 по 1901, – 1659 товариств та 1509 благодійних закладів. Динаміка зростання кількості організацій по благодійним товариствам становила більше 100 %, а по благодійним установам – більше 51% [33, с. 56].

Власне сам правовий документ «Нормативний статут товариств допомоги бідним» мав у своїй структурі 6 частин і регламентував загальний порядок організації та діяльності благодійних товариств. Він передбачав мету створення організації, склад її членів, порядок формування фінансової бази, органів управління, порядок припинення діяльності. Метою існування та роботи благодійного товариства вважалось покращення матеріального та морального становища бідних певного міста або місцевості без будь-яких обмежень через походження, віросповідання тощо. Однак, у примітці зазначалась можливість створення «товариств зі спеціальними цілями, тобто надання допомоги певній групі людей» [23, с. 81].

Крім того статут ретельно унормовував легітимні види благодійної підтримки бідняків. Так, у ньому були передбачені: «постачання одягом, їжею, житлом, видача (в крайньому випадку) грошових допомог, надання роботи, медичної допомоги, розміщення в богадільні, притулки, учбові заклади, допомога у вихованні сиріт, поширення в народі книг етичного вмісту, надання незаможним засобів для повернення на батьківщину» [2]. З метою втілення цих форм допомоги товариствам дозволялося відкривати «громадські їдальні, чайні, дешеві квартири,

нічліжні будинки, притулки, гуртожитки, будинки працелюбства, лікарні, амбулаторії і тому подібні заклади» [2]. Але обов'язковою умовою їх відкриття була наявність достатньої матеріально-фінансової бази для утримання такого закладу.

Членами благодійних товариств могли бути усі бажаючі, не дивлячись на вік, стать, стан, віросповідання. Виключенням були лише «неповнолітні, учні в навчальних закладах, нижчі чини дійсної військової служби, та люди, обмежені у правах законом» [2]. Щоправда, існували спілки, які мали яскраво виражений феміністичний характер, тобто членами були лише жінки (наприклад, «Жіноче благодійне товариство при Києво-Соломенській Покровській церкві») [44, с. 89].

Члени благодійних організацій рангувались відповідно до багатьох факторів (участь у справах товариства, сума сплачених внесків, особиста праця) та поділялись на почесних, дійсних і членів-змагальників. Почесним членом можна було стати після значної пожертви або іншими більш важливими діями сприяти успіхам у діяльності товариства. Але не існувало єдиного уявлення про розміри «значної пожертви», деякі організації так і вказували у своїх статутах, не називаючи конкретну суму [31, с. 165]. Іншими джерелами доходів також були збори пожертвувань за підписними листками та книжками, організація лотерей-алеґрі, різноманітні благодійні заходи (вистави, концерти, базари, виставки та ін.). така діяльність була виправданою та демонструвала мудре керівництво, яке прагнуло розширити матеріальні доходи благодійних організацій шляхом залучення до збору коштів широкої громадськості, а не лише своїх членів.

Фінанси благодійних товариств мали назву «капітали» та ділились на спеціальні, запасні та витратні. Пожертви або інші надходження, у яких конкретно вказувалось їх призначення, відносились до спеціального капіталу. Кошти, призначення яких визначалось

загальними зборами, становили запасний капітал. Решта коштів становили витратний капітал.

«Нормативний статут» вказував, що припинити діяльність товариства має право губернатор, за умови, якщо він виявить у його діяльності «небезпеку для державного та суспільного порядку» [2].

Нормативний статут мав для розвитку української благодійності велике значення, його видання ознаменувало епоху державної підтримки справи благодійності, він унормовував процедуру та відповідно полегшив відкриття благодійних товариств, тим самим призвівши до більш чіткої організованості благодійного руху. Соціальна допомога нужденним прошаркам суспільства стала більш адресною, благодійні кошти накопичувались та розподілялись на найбільш вагомій програмі.

У 1897 р. був затверджений «Нормативний статут товариств допомоги потребуючим учням» [28, с. 76]. Цей документ регламентував діяльність товариств відповідного типу та визначав їх метою опіку над бідними учнями певного навчального закладу. У примітці зазначалось, що «одноразову допомогу можуть отримувати і випускники, якщо вони продовжують навчання в іншому навчальному закладі і мали значні здібності та успіхи» [3, с. 89].

Переважними формами допомоги бідним учням визначалися наступні: «оплата навчання; безкоштовне надання або продаж за зниженою ціною книг, посібників; допомога одягом, харчуванням, житлом, якщо учні не можуть це здобути власною працею; сприяння пошуку бідним заробітку; надання медичної допомоги та допомоги при похованні померлих; призначення у виняткових випадках грошових допомог» [36, с. 24]. При цьому мали братися до уваги не лише скрутне матеріальне становище, а й поведінка та успішність у навчанні.

Не зважаючи на ряд позитивних змін в процесі організації діяльності благодійних товариств, ці документи стали крім усього

іншого і вагомим інструментом державного контролю над діяльністю цих організацій, чим посадовці власне часто і користувалися.

Період революційних подій 1905-1907 рр. дав можливість лібералізувати правила утворення та функціонування благодійних об'єднань. 4 березня 1906 р. було прийнято закон «Тимчасові правила про товариства і союзи» [34, с. 12]. З цього часу заснування товариства достатньо було подати письмову заяву губернаторові, який на власний розсуд, у випадку будь-яких перешкод для її утворення переадресовував її до новоутвореного губернського або міського присутствія у справах товариств. На розгляд заяви їм давалося два тижні, потім товариство могло розпочати роботу. Реєстрація товариства відбувалась шляхом внесення у реєстр і публікації інформації про його реєстрацію у місцевій пресі. Це означало офіційне заснування організації [28, с. 132].

Варто згадати також про спроби спеціалізованих проєктів реформування діяльності благодійних організацій. зокрема, київський чиновник з особливих доручень Н.Покотило розробив проєкт, за яким державні органи мали провести аналіз існуючих товариств та зробити висновки про те, які з них були найбільш вагомими та корисними для суспільства і відповідно розподіляти їм не лише державну підтримку, а й від усіх осіб, у кого є будь-яке майно. Тобто, іншими словами, встановити податок на благодійність [26, с. 141].

Як підсумок розвитку громадської благодійності періоду ХІХ – початку ХХ століття наприкінці цього періоду у Російській імперії налічувалось кілька тисяч благодійних товариств різного типу – і універсальних, і вузькоспеціалізованих. Статистика свідчить, що на 1902 р. їх було 4 762. У 9 українських губерніях їх нараховувалось 674, у Херсонській губернії – 156, у Київській губернії – 89. Найменше їх нараховувалось у Подільській губернії – 36. Благодійні організації у більшості своїй базувались у губернських центрах – 89,5%. На початок ХХ ст. вони змогли надати допомогу приблизно 36 000 осіб, що

жебракували, а також 37 278 сліпих, 24 805 глухонімих [40, с. 15; 23, с. 109 – 112].

Але такі вражаючі цифри не обов'язково означають високий рівень результативності. У галузі організації та практичної діяльності благодійних товариств продовжували існувати ряд невирішених проблем. Це передусім географічний фактор їх діяльності, спрямований переважно на допомогу міському населенню, тоді як у селі робота практично не велася. Також невирішеним було питання рівномірного розподілення коштів, деякі сфери суспільного життя лишалися практично осторонь благодійництва. Відсутність чіткого розмежування сфер діяльності на законодавчому рівні між державними, земськими, міськими установами та приватною благодійністю у справі громадської опіки, що унеможлиблювало ведення чіткої та систематичної роботи у галузі соціального захисту населення.

У 1908 р. був затверджений статут «Усеросійського союзу установ, товариств та діячів з громадської та приватної опіки». Ця подія яскраво ілюструє непересічне суспільне значення діяльності таких товариств. Статут уніфікував завдання усіх організацій цього типу: «вивчення загальних питань громадської та приватної опіки, її стану, проблем, наявних можливостей; поширення у суспільстві сучасних поглядів на благодійність; сприяння обміну поглядів та інформації між діячами у цій сфері; сприяння створенню на місцях таких союзів та товариств, які б прагнули до об'єднання і впорядкованості діяльності з соціальної опіки; виносити на обговорення на міжнародні конгреси питання громадської та приватної опіки; сприяння створенню благодійних закладів на місцях для допомоги бідним при наявності можливостей і коштів» [33, с 164].

Отже, протягом XIX – на початку XX ст. наявна чітка тенденція зростання значення приватних благодійних товариств у галузі організації громадської опіки. Державна влада прийняла ряд

нормативних статутів благодійних товариств, що визначали головні засади їх діяльності, але справжньою метою їх впровадження був також і тотальний контроль цієї важливої сфери громадської діяльності.

РОЗДІЛ 4

ВИДАТНІ МЕЦЕНАТИ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ У II ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Кінець XIX – початок XX століття називають «золотою добою» українського меценатства. З активізацією загального інтересу до благодійницької діяльності, починається новий етап і в діяльності українських меценатів. Формами підтримки та сприяння розвитку культурної сфери були найрізноманітнішими – від прямої фінансової допомоги, до більш опосередкованих форм сприяння: вигідні замовлення художникам та митцям, фінансування їх закордонних творчих подорожей, купівля витворів мистецтва на виставках, заснування власних галерей, залучення до співпраці діячів культури та мистецтва. У цей час також сформувалась система так званого «малого меценатства», суть якої полягала у зібранні мистецької спадщини в приватні колекції.

Найвідомішими приватними колекціями того часу були колекції О.М. Алфьорова, К.М. Скаржинської, Б.Г. Філонова, І.І. Шараневича. Під час виставки церковної старовини в Петрограді збирались кошти потерпілим у Першій світовій війні солдатам [17, с. 161]. У ній взяли участь і українські колекціонери: зокрема Б. І. Ханенко надав хрести, ікони із свого зібрання, О.О. Бобринський – емалі. Взаємодія з меценатами була двостороннім процесом – так, митці могли прямо звернутись з проханням про фінансову допомогу до меценатів.

Цей період в історії України представлений меценатами двох груп: фундаторами та організаторами. Важливою їх заслугою була популяризація своїх знахідок, поширення наукових знань, утворення благодійних фондів. Наприклад, до бібліотеки Київського Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва Б. І. Ханенко передав шість

томів власних «Старожитностей Придніпров'я». Подружжя Ханенків видало також каталог власної колекції «Зібрання картин італійської, іспанської, фламандської, голландської та ін. шкіл» (1899) [41, с. 9].

Меценати Львова В.Дідушицький, А.Потоцький, Л.Сапега заснували благодійну спілку ім. К.Шайнохи, метою якої була підтримка науковців та літераторів. Цікавою формою діяльності меценатів стало так зване «садове меценацтво». У родових маєтках колекціонувались предмети декоративно-прикладного мистецтва, картини, скульптури, бібліотеки. Самі ж садиби також були витворами садово-паркового й архітектурного мистецтва. Митців радо вітали Тарновські – Качанівка та Мотовилівка; Микола Кондратьєв – Низи, княгиня Наталія Григорівна Яшвіль – Сунки та Княгинино тощо [29, с. 370].

Важливою галуззю була допомога освітнім закладам та медичним установам, та так зване «соціальне благодійництво». Меценати також піклувалися про жебраків, покинутих дітей, безпритульних, глухонімих, людей похилого віку, хворих. Найрізноманітнішими були також способи надання грошей закладам освіти – духовні заповіти, стипендіальні фонди, пожертви благодійним організаціям та земствам. Подекуди заповідачі висловлювали прохання присвоїти своє ім'я підтримуваному ним закладу.

XIX століття – період активної роботи у сфері благодійності українського жіноцтва. Вони виступають опікунками освітніх закладів або очільницями благодійних товариств. Багаті спадкоємиці М.Браницька та А.Гавриленкова зводили у своїх маєтках храми, церковно-приходські школи, лікарні. Жінки з родини Терещенків, О.Н. та Н.В. Терещенко були членкинями Ради Київського Відділу Кураторства Імператриці Марії Федорівни про глухонімих [44, с. 67].

Відомим громадським діячем, меценатом та благодійником був І. Скоропадський. У 1865 році він очолив Прилуцьку повітову училищну раду та розпочав меценатську діяльність у сфері освіти та науки. У 1867

році Іван Скоропадський заснував пансіон для підготовки народних учителів, де могли навчатися виключно діти з села, найкращі випускники сільських училищ. Він утримував їх усіх особистим коштом. Та на цьому Скоропадський не зупинився, а згодом відкрив перше у місті жіноче початкове училище. Та й у подальшому саме за його сприяння та матеріальної підтримки було відкрито ряд шкіл та гімназій. Його маєток завжди був відкритим для письменників, художників, музикантів. У Тростянці писав свої картини Микола Ге – він працював над портретами Скоропадського і всіх членів його родини. Нарешті, за сприяння Скоропадського, в Україні з'явився один з найкращих дендрологічних парків Європи – Тростянецький парк, куди з усіх кінців світу були зведені екзотичні рослини, дерева і кущі [41, с. 13].

Не менш знаковою постаттю своєї епохи став Б. Ханенко – український промисловець, колекціонер, меценат. Родина Ханенків володіла безцінною колекцією творів мистецтва та зібранням букіністики. Богдан Іванович одним з перших на українських землях став колекціонувати давньоруські ікони. Також, його заслугою можна назвати створення Київського художньо-промислового і наукового музею, який був відкритий у 1904 році. Сьогодні колекція Ханенків представлена в Державному музеї західного і східного мистецтва Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) [10, с. 184].

Тарновський Василь Васильович (молодший) був щедрим меценатом українських культурних ініціатив: наприклад, підтримував видання «Київської Старовини» в 1890-х рр. та допомагав київському історичному музею. Свій маєток – Качанівку – перетворив на місце вільного та постійного зібрання таких визначних діячів української культури як Костомаров, Куліш, Вовчок, Лазаревський, нерідко навідувались до нього погостювати визначні російські живописці Ілля Рєпін та Микола Ге. Безпосередньо колекція Василя Тарновського надихнула Рєпіна написати знамените полотно «Запорожці пишуть

листа турецькому султану». Тарновський зібрав велику колекцію козацько-гетьманської музейної та архівної старовини і створив унікальну збірку Шевченкіади. Видав альбом з фотографіями офортів Шевченка, каталог своїх музейних колекцій, альбом гетьманів («Історичні діячі Південно-Західної Росії» В. Антоновича і В. Беца). Василь Тарновський товаришував з Тарасом Шевченком, надавав йому підтримку, а після смерті Кобзаря саме він сприяв облаштуванню його могили в Каневі. Тарновського називають батьком-засновником Музею українських старожитностей (зараз – Чернігівський державний історичний музей) [29, с. 370 – 371].

Українським підприємцем та меценатом був також старший син засновника династії Терещенків – Артемія Яковича Терещенка – Микола Терещенко. Придбавши чималі статки, Микола на зразок своїх рідних розпочав активну меценатську діяльність. Серед його заслуг – фінансова підтримка Першого комерційного училища, Політехнічного інституту, Києво-Подільської жіночої гімназії, Міського музею старожитностей і мистецтва, Пироговської лікарні. Він є фундатором «ОХМАТДИТу» у Києві (Спочатку – «безкоштовна лікарня цесаревича Миколи для чорноробів»). За внесок у розвиток Києва в 1892 році Микола Артемович отримав звання почесного громадянина міста [25, с. 180; 18, с. 206].

Харитоненко Іван Герасимович витрачав значні як на той час кошти на меценатство та благодійність. За його безпосередньої підтримки були збудовані Сумський дитячий притулок, гуртожиток для студентів Харківського університету, Харківське духовне училище, Сумське духовне училище, кілька церков. Він був нагороджений золотою медаллю на Анненській стрічці за пожертви на створення у Сумах громадської пожежної команди, отримав орден Святої Анни за меценатську допомогу в будівництві Сумської міської лікарні [23, с. 97].

Український письменник, перекладач Кониський Олександр Якович був також громадським діячем, меценатом. Він служив у Полтаві та й засновував там недільні школи та забезпечував їх книгами власного авторства. Переїхавши жити до Києва, він зробив у столиці те саме – заснував кілька недільних шкіл. У якості члена Київської міської ради, Олександр Кониський лобював запровадження викладання української мови в школах, публікував популярні на той час книги і підручники («Українські прописи» (1862), «Арифметика, або щотніця» (1863), «ГраMATка або перша читанка Задля початку вчень» (1882). Також Кониський став одним із співзасновників Літературного товариства ім. Тараса Шевченка у Львові. Заснував у Києві видавництво «Вік», в якому були опубліковані більше 100 книжок українською мовою [22, с. 150].

Аналізуючи українське меценатство, не можна не згадати такого видатного українського діяча як Євген Чикаленко. Благодійність, розвиток української культури, безкорислива праця стали для Чикаленка головними рисами життя та діяльності. У нього був принцип: «Треба любити Україну не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені» [3, с. 128]. Передусім Чикаленко зробив чимало для відродження та популяризації української мови. Є. Чикаленко покровительствував Данилові Мордовцю, а коли той написав українську історичну повість «Дві долі», виділив йому тисячу карбованців. Письменник відмовився від гонорару і на ці гроші Львівське Наукове товариство ім. Т. Шевченка заснувало фонд ім. Д. Мордовця для допомоги українським письменникам. Фінансував журнал «Київська старовина», оплачуючи статті, які туди надсилали дописувачі. Саме так побачили світ твори Коцюбинського, Винниченка, Яновського та ін.. дуже прихильно ставився до історичних творів про українську націю. Коли М. Грушевський звернувся до громадськості зібрати гроші на будівництво Академічного дому для студентів-

українців у Львові, для цієї справи Євген Харлампійович виділив 25 тис. крб. Щойно у 1905 році було видано царський маніфест про свободу слова, як Чикаленко став ініціатором видання українського тижневика. Цим виданням стала газета «Рада». У найскрутніші періоди існування газети Чикаленко не зупинявся ні перед чим, навіть заставив своє майно аби продовжити цю справу [14, с. 156].

Відома в Україні у XIX столітті родина Симиренків – родина промисловців-цукроварів, конструкторів, власників заводів, пароплавів, вчених-садівників, меценатів. Започаткував династію Федір Симиренко, який із трьома братами Яхненками заснував фірму «Брати Яхненки і Симиренко». Будуючи на Черкащині завод для обробки буряків, спорудили лікарню на 150 ліжок, шестикласну школу, театр, газове освітлення. Під час голоду у 1830 році постійно надавали харчування десяти тисячам селян. Протягом 40 років Симиренки передавали одну десяту своїх доходів на розбудову української культури. Вони фінансували журнали «Україна», «Рада» та ін. Матеріально підтримували М. Драгоманова, М. Коцюбинського. Свій маєток ціною близько 10 млн крб. Василь Симиренко пожертвував на потреби української культури [6, с. 35 – 38; 8].

Промисловець із Брянська Семен Могилевцев, оселившись у Києві, зробив багато для розбудови міста за власний рахунок. Серед його добрих діянь – участь у створенні Київського політехнічного інституту, Педагогічного університету ім. Драгоманова та Педагогічного музею. Він надавав матеріальну допомогу не лише на освітню сферу, а й на розвиток охорони здоров'я та культури у Києві.

Бродський Лазар Ізраїльович – крупний цукровий промисловець, меценат та філантроп. Величезні кошти вкладав у будівництво та добродійність. За його підтримки існувала та працювала єврейська лікарня в Києві, заклади єврейської освіти. Крім того він фінансував заклади загальноміського значення – Бактеріологічний інститут,

Бесарабський критий ринок, стимулював розвиток трамвайного сполучення. Саме засобами Бродського була зведена Хоральна синагога, найбільша в Києві. Будівля була зведена в 1897–1898 рр. у власному маєтку Лазаря Бродського. Також був ініціатором і одним із спонсорів будівництва в Києві Політехнічного інституту [21, с. 35].

Непересічну роль в історії українського благодійництва відіграла також родина Алчевських: Алчевський Олексій Кирилович, Христина Данилівна Алчевська. Олексій Кирилович мріяв про пам'ятник Тарасу Шевченку і, здобувши значний капітал, здійснив свою мрію оригінальним чином. Прохання передової громадськості Росії та України про спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченка царським урядом незмінно відкидалися. Тоді А. К. Алчевський на власні кошти замовив (через дружину) відомому скульптору академіку В. А. Беклемішеву бюст поета-революціонера. У 1899 році бюст був встановлений в Харкові в Мироносицькому саду, який належав Алчевським. Білий мармуровий бюст на кам'яному п'єдесталі було добре видно з вулиці через ґрати саду. Це був перший пам'ятник великому Кобзарю [15, с. 41]. Також значними були й інші приклади їх доброчинності: лікарні, бібліотеки, недільні школи в Сумах. За сприяння Христини Данилівни Алчевської недільні школи виникли у багатьох містах України та Росії. Христина Данилівна побудувала на свої кошти школу в сусідньому з Юр'івкою селі Олексіївка, надавала матеріальну допомогу Василівській та іншим школам. Під керівництвом Алчевської створені навчальні посібники, які схвально зустріла прогресивна громадськість [1; 22, с. 155; 27, с. 142].

Олександр Данилович Тульчинський – відомий київський колекціонер, меценат, родом з Умані. Найбільшим його захопленням було колекціонування. Першими в його приватне зібрання надійшли роботи А. А. Маневича. Згодом Тульчинський зібрав значну колекцію творів А. Куїнджі, К. Коровіна, М. Врубеля, А. Бенуа, М. Періха,

Л. Туржанського. Пізніше передав частину своєї колекції до Київської національної картинної галереї [23, с. 128].

Отже, історія української благодійності II половини XIX – початку XX століття знає ряд імен видатних благодійників та меценатів, які своєю діяльністю не лише сприяли економічному розвитку українських земель, а неймовірно активно долучалися до національно-культурного будівництва. Багато в чому саме завдяки їх зусиллям сформувалась система освітніх закладів, лікарень, сформувалась мистецько-культурна інфраструктура, що стало основою для розгортання національного руху на початку XX століття.

ВИСНОВКИ

У кінці XIX – на початку XX століття українська благодійність переживала процес трансформації та небувалого раніше сплеску громадської активності, була важливою складовою суспільного життя. Розвиваючись в умовах імперської влади, перебуваючи під контролем відповідних структур, які нерідко ініціювали заснування тієї чи іншої організації та здійснювали її фінансування, вона змушена була підпорядковуватися стандартам, які нав'язувалися державою, використовувати власні засоби для реалізації її цілей. Особливо це стосувалося нової активної сили суспільства – підприємців. І хоча безкорисливість деяких добродійних учинків можна поставити під сумнів, однак соціальний зміст та суспільне значення такої діяльності важко заперечувати.

Саме духовно вмотивована благодійність набувала найбільшого соціального ефекту. Заслуга її у справі гуманізації суспільства є незаперечною, що яскраво засвідчив досвід XIX – початку XX ст. членам родин Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Ханенків та іншим, які своїм меценатством і колекціонуванням наприкінці XIX – на початку XX ст. об'єктивно сприяли збереженню для наступних поколінь надбань української, російської й зарубіжної культури, створили власні музеї, галереї й бібліотеки, що вже за їхнього життя або по смерті стали загальним надбанням, підтримували матеріально художників, літераторів, музикантів.

Визначальними рисами благодійної діяльності українських підприємців у другій половині XIX – на початку XX ст. були: невелика кількість власне української промислової еліти та пільгове становище в економічній сфері іонаціональної буржуазії, що мала пільги для провадження економічної діяльності. Найсприятливіші умови для

здійснення підприємницької діяльності на українських землях мали безумовно російські поміщики та дворяни; залежне та підконтрольне офіційним органам влади становище українських підприємців, які активно впливали на суспільне життя через виборні посади у міських, земських і професійних установах, але в обстоюванні суто українських інтересів демонстрували стриманість; соціально-політичний етап національно-визвольного руху, розшарування між різними представниками українства не завжди сприяло консолідації суспільства, де за основу іноді бралось походження багатств меценатів; на відміну від західноукраїнських меценатів, які віддавали перевагу створенню філантропічних фондів саме за національною ознакою, наддніпрянські діяли в руслі фінансування будівництва корпусів навчальних закладів, запровадження іменних стипендій, головування в опікунських радах, де об'єднуючим чинником поставала активна приватна ініціатива. Зрештою, тільки з початком діяльності В. Смиренка та Є. Чикаленка – по-справжньому патріотично налаштованих діячів українського благодійного руху розпочався якісно новий етап у розвитку саме українського меценатства, яке характеризувалось вірністю духовним заповітам, міцними родинними традиціями добродійності на базі релігійних норм, перетворенням окремих маєтків на художні та освітянські центри.

Не останню роль у процесі українського національного відродження відіграла діяльність патріотично налаштованих благодійників, меценатів, філантропів. Відродження та сприяння розвиткові культури, освіти, науки, публіцистики, медицини та соціальної допомоги загалом спричинило пожвавлення національно-культурного життя та прискорило процес становлення української нації. Фінансова підтримка українського національного відродження, а саме фінансування соціально-культурних заходів, у яких національна ідея виступала як формотворчий чинник української культури, та

перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну націю як і 100 – 150 років тому, так і тепер передбачає не лише наявність у певних членів українського суспільства вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое // Дневники, письма, воспоминания [Электронный ресурс] / Х. Алчевская. – Режим доступа: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/1951>
2. Устав об общественном призрении // Свод законов Российской империи в 16-ти томах. – Т. 13. - [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?empire&nochache>
3. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 480 с.
4. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) / Є. Чикаленко – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
5. Чикаленко Євген. Щоденник (1921) / Упорядкув., передм. та комент. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2015. – 484 с.

Література

6. Білоцерківська Г. Василь Федорович Симиренко – меценат української культури / Г. Білоцерківська // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 3. – С. 35 – 38.
7. Гавловська А. Інститут опіки і піклування на українських землях, в складі Російської імперії (1783 – 1917 рр.): історико-правові аспекти / А. Гавловська // Вісник Львівського університету. Юридичні науки. – 2006. – Вип. 43. – С. 43-49.
8. Гамоля Н. Родина Симиренків: рід українських патріотів. Громадське об'єднання “Віче Борислава” [Електронний ресурс] / Н. Гамоля – Режим доступу:

boruslava.org.ua/index.php/ukrainskyi-rid/14-natsiia/1057-rodyny-symerenkivrid-ukrayinskykh-patriotiv-i-metsenativ

9. Гветадзе І. Г. Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. ХІХ - початок ХХ ст.)] / І. Г. Гветадзе. – Донецьк, 2013. – 392 с.
10. Голимба В.І. Історія благодійництва в Україні / В.І.Голимба – К., 2002. – 267 с.
11. Гончарова Н.О. Благодійна діяльність дворянства Південної України на сторінках Вестника благотворительности / Н.О. Гончарова // Інтелігенція і влада. – 2012. – Вип.26: Історія. – С.141-147.
12. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. н./ А.М. Гуз. – К.: Знання, 1997. – 205 с.
13. Гузенко Ю. І. Благодійні товариства Миколаївщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Гузенко Ю. І. // Проблеми історії України ХІХ – на початку ХХ ст.: Збірка наукових праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 5. – С. 130-132.
14. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність благодійних об'єднань на півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: на матеріалах Херсонської губернії: дис. на здобуття наук. Ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Ю.І. Гузенко. – К.: Знання, 2004. – 241 с.
15. Дмитрієнко М., Ясь О. Добродійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С. 37–44.
16. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець ХІХ – поч. ХХ століття). / І.А. Добрянський, В.В. Постолатій. – Кіровоград, 1998. – 179с.

17. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155–182.
18. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
19. Ковалинський В. Сім'я Терещенко / В.Ковалинський. – К.: Преса України, 2003. – 388с.
20. Корнієнко В. М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / В.М. Корнієнко: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Харківський гуманітарний університет "Народна українська академія". – Харків, 2005. – 167 с.
21. Кудласевич О.М. З історії становлення моделі соціальної відповідальності підприємництва у другій половині XIX – на початку XX століття / О.М. Кудласевич // Формування ринкових відносин в Україні. – 2011. – № 5. – С. 31–36.
22. Кудласевич О.М. Роль доброчинної діяльності у розвитку системи освіти: вітчизняний досвід другої половини XIX – початку XX ст. / О.М. Кудласевич // Історія господарства та економічної думки України. – 2013. – № 46. – С. 144–157.
23. Курінна Т. М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.) / Т.М. Курінна : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 – історія України. – Інститут історії НАН України. – К., 2004. – 167 с.
24. Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т.І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. 1. – К., 2000. – С. 114–136.

25. Лазанська Т.І. “Прагнути до громадських справ” – девіз підприємницької родини Терещенків / Т.І. Лазанська // Історіографічні дослідження в Україні: Вип. 9. – К., 1999. – С. 167–181.
26. Молчанов В.Б. Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на початку ХХ ст. / В.Б. Молчанов // Проблеми історії України ХІХ – початок ХХ ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 136-144.
27. Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської / М. Мухін. – К.: Вища школа, 1979. – 184 с.
28. Нарадько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століть): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.В. Нарадько; Полтавський держ. Педагогічний ун-т ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2002. – 222 с.
29. Ніколаєва Т. М. Меценат української культури В.В.Тарновський (молодший) / Т. Ніколаєва // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010 р. – Вип. ХVІІ. – С. 368 – 373.
30. Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина ХІХ – поч. ХХ ст.) / Т. Ніколаєва. – К.: КНЕУ, 2010. – 208 с.
31. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у ІІ половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Н. Побірченко. – Книга 1. – К.: Науковий світ, 2000. – 308с.
32. Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні ХVІІ–ХІХ ст.: Іст.-біогр. нариси / Голов. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 341 с.
33. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. / С.І. Поляруш. – К., 1996. – 209 с.

34. Походзіло Ю. М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Ю.М. Походзіло; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 20 с.
35. Романюк Н.Й. Благодійництво і меценатство як засіб підвищення соціального статусу підприємців Південно-Західного краю Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н.Й. Романюк // Вісник аграрної історії. – 2013. – Вип. 6–7. – С. 189–198.
36. Сейко Н.А. Добročинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття): автореф дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: 13.00.05. / Н.А. Сейко. – Луганськ. 2009. – 44 с.
37. Слабошпицький М. Українські меценати: Нариси з історії української культури / М. Слабошпицький. – К.: В-во М. Коця, В-во "Ярославів Вал", 2001. – 328 с.
38. Степаненко А.В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны / А.В. Степаненко // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. – 2002. – 4. – С. 133-154.
39. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Ф.Я. Ступак. – К.: Генеза, 1998. – 208 с.
40. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: 07.00.01. / Ф.Я. Ступак. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 40 с.
41. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX — початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / І. Суровцева. – Донецьк, 2006. – 19 с.

42. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX ст.) / Н. Терентьева. – К.: Знання, 1999. – 352 с.
43. Черкасова С.О. Просвітницько-педагогічна діяльність студентських громадських організацій університетів України (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. О. Черкасова: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2000. – 188 с.
44. Шумрикова-Карагодіна Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок в розвиток національної і світової науки (друга половина XIX – середина XX століття) / Л. Шумрикова-Карагодіна. – 2-е вид. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. – 212 с.